

ВЕЛКА ПОПОВА

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

✉ v.popova@shu.bg

МОДАЛНИТЕ ГЛАГОЛИ В РАННАТА ОНТОГЕНЕЗА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Анотация

Във фокуса на статията попадат първите стъпки в овладяването на модалните глаголи от две български момичета. Емпиричната база на изследването обхваща лонгитудинални данни, транскрибирани и кодирани в термините на системата CHILDES. Появата и развитието на модалните глаголи са картирани с оглед на фазите на ранното морфологично развитие (преморфологична, транзитивна и протоморфологична фаза) на когнитивния модел на езиковата онтогенеза на естествената морфология.

В хода на изследването се проследява хронологията на овладяването на модалните глаголи, като при това се отчита както формалният (наличието им в определена фаза в качеството на конвенционално модално средство), така и функционално-семантичният аспект (конвенционалните функции, изпълнявани от използваните от децата модални глаголи). Същевременно проучването на онтогенезата на категорията модалност се базира на интегративния подход към езиковите факти, който дава възможност те да бъдат представени и във „вертикална“, и в „хоризонтална“ перспектива. Анализът на овладенията от децата модални глаголи се осъществява, от една страна, чрез съпоставката им с единици и категории от езика на възрастните, а от друга, чрез определянето на мястото и функционирането им във всяка една от последователно разгръщащите се в ранната онтогенеза временни езикови системи.

Резултатите от изследването показват, че модалните глаголи са най-ранните лексикални модални средства, регистрирани в речевите данни и на двете деца. Същевременно тяхното пълноценно усвояване е продължително поради семантичната им комплексност, която се постига постепенно в процеса на онтогенезата. Особено показателен при това е фактът, че в първоначалните си появи в детската реч българските модални глаголи изпълняват деонтична и/или динамична, а не епистемична функция.

Ключови думи: български език, усвояване на първи език, реч на възрастните към децата, модалност, модални глаголи

1. Увод

Модалната система на съвременния български език е богата и многообразна. Тя включва и лексикални, и граматически средства, като при това ясно и отчетливо доминират вторите. Модалните глаголи предста-

вляват една малка част от тази пъстра палитра и попадат в първата група изразни средства. Въпреки това именно върху тях се фокусира изследователският ми интерес в предложения сега текст, тъй като установяването на появата им и проследяването на развитието им в хода на ранното усвояване на българския език би допълнило представата за тяхната сложна природа. Същевременно в резултатите от проучването биха могли да се намерят допълнителни доказателства за ролята и значението на входните езиковите данни и на когнитивния капацитет на детето, както и на езиковата система сама по себе си в най-ранните фази на онтогенезата, а това е един от „вечните“ проблеми на психолингвистиката на разволя.

В предложеното корпусно изследване на първо място са очертани теоретичните, методологичните и емпиричните параметри на изследването, след което са открити конвенционалните лексикални средства за изразяване на модалността в българския език в своеобразната миниатюра, екстраполирана в *речта на възрастните към децата* (РВД), като при това са отчетени и специфичните употреби и функции на модалните глаголи, използвани и в *речта на децата* (РД). Именно в този контекст след това са проследени първите стъпки в овладяването на модалните глаголи от две български момичета Александра (ALE) и Стефани (TEF). Това корпусно проучване е част от по-голямо цялостно изследване на модалните глаголи, поради което неговата цел е ограничена до това, да се открие основната линия на техния развой в зората на езиковата онтогенеза, като по този начин се създаде основа за по-детайлни бъдещи проучвания.

2. Теоретични и методологични основания на изследването

Проследяването на първите стъпки в онтогенезата на конвенционалните модални средства на българския език е доста сложна и трудна задача и това не произтича единствено и само от сложната природа на тази категория, а и от спецификата на ранния детски език. Във връзка с това веднага трябва да се обърне внимание на такива съществени неговии характеристики като синкретичността и неотделимостта от ситуацията, както и дифузността на значенията на първите детски думи, отбелязвани редовно от изследователите на ранната езикова онтогенеза. Те именно лежат в основата на своеобразния лексикален дефицит на детския език в неговите най-ранни фази, който на практика поставя определени препятствия пред изследователя. В такава ситуация съществува реална опасност от свръхинтерпретация на детските изказвания (в най-голяма степен на холофразите) и създаването на митове относно ранната онтогенеза на модалността.

За преодоляването на споменатите трудности в хода на реализирането на изследването много внимателно са подбрани методологичната платформа и изследователският инструментариум за всеки един

от етапите на проучването. Така при планирането и реализирането на началната фаза на изследването, чиято цел беше осигуряването на надежден емпиричен материал, е привлечен лонгитудният подход, който предполага провеждането на дълготрайно, непрекъснато наблюдение върху речевото развитие на децата с редовна фиксация на резултатите с помощта на диктофон. По тази причина за емпирична база на настоящото изследване е използван електронен корпус с детска реч, разработен в Лабораторията по приложна лингвистика към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, където събраните емпирични данни са форматиращи и организирани изцяло в термините на системата CHILDES (вж. [10]). От една страна, в нея се предлага един от оптималните електронни формати на съвременната корпусна лингвистика, който дава възможност за мултимодално интегрирано многоаспектно представяне на речевото поведение (вж. [3]), а това вече е гаранция за получаването на обективни резултати, защото осигурява възможност изследваният феномен да бъде наблюдаван от различни гледни точки. От друга страна, с CHILDES е асоцииран пакет компютърни програми CLAN, с помощта на които в следващата фаза на изследването се осъществява оптимална подготовка на речевите данни за анализите.

В хода на изследването се прави опит да се улови хронологията на овладяването на модалните глаголи, като при това се отчита както формалният (наличието им в определена фаза в качеството на конвенционално модално средство), така и функционално-семантичният аспект (конвенционалните функции, изпълнявани от използваните от децата модални глаголи). Същевременно проучването на онтогенезата на категорията модалност се базира на интегративния подход към езиковите факти, който дава възможност те бъдат представени и във „вертикална“, и в „хоризонтална“ перспектива. Анализът на овладенията от децата модални глаголи се осъществява, от една страна, чрез съпоставката им с единици и категории от езика на възрастните, а от друга – чрез определянето на мястото и функционирането им във всяка една от последователно разгръщащите се в ранната онтогенеза временни езикови системи, а именно преморфологична, транзитивна и протоморфологична, чието обособяване е заимствано от когнитивния модел на ранното езиково развитие на школата на естествената морфология, създаден през 90-те години на XX в. (вж. [8]).

Според цитирания модел на естествената морфология езиковата онтогенеза преминава през фазите на преморфологията, протоморфологията и същинската морфология. „В преморфологичния стадий думите са механично наизустени и обикновено са употребени в основна форма и с една форма за лема. В протоморфологичния етап се появяват граматическите опозиции, които се развиват в минипарадигми. Преминавайки в етапа на същинската морфология, децата се доближават качествено, ако не количествено до моделите на възрастните“ ([11]: 4).

В съвременната лингвистика съществува изключителен плурализъм по отношение на категорията модалност¹. В резултат на това, се стига до невъзможност семантичният домейн на модалността да бъде дефиниран просто и еднозначно. Същевременно в изследванията, посветени на описанието на отделните езици и на усвояването на първи език (вж. [9]), като особено рационални и удобни се наложиха традиционните понятия за основни типове *деонтична*, *динамична* и *епистемична* модалност. Именно това мотивира тяхното залагане в основата на функционално-семантичната интерпретация на данните.

Не е преувеличено да се каже, че външната формална простота на модалните глаголи е илюзорна, защото с нея се асоциира цял комплекс със сложни функции. Във връзка с това всеки един от модалните глаголи като единица на анализ е интерпретиран с оглед на контекста, достатъчен за разбирането на съответното модално значение, а именно микродиалог или негова част и/или коментарите на възрастния участник в интеракцията. При това в реализирането на семантичния анализ на отделните единици са използвани методите на компонентния анализ на модалната семантика и експликацията на смисъла на детското изказване чрез парафразиране.

3. Емпирична база на изследването

При проследяването на онтогенезата на модалните глаголи в настоящото изследване са използвани два подкорпуса от споменатия по-горе електронен корпус с българска детска реч. В текста те са обозначени условно като Корпус на ALE и Корпус на TEF и в тях са включени данни от спонтанната реч на двете български момичета ALE и TEF (обозначени с трибуквени кодове според правилата на CHILDES), както и на техните събеседници в наблюдаваните спонтанни взаимодействия.

Наблюдаваните деца са родени и живеят в град Шумен, Североизточна България. Те са записвани във всекидневни ситуации – игра, обличане, хранене, приспиване, разглеждане на книжки с картинки и т.н. Като участници в диалозите са включени възрастни от обкръжението на ALE и на TEF, които са монолингви с добро ниво на образование, а именно: майката VEL² и по-голямата сестра STE (Корпус на ALE); изследователката VEL, бабата BAB и майката MIM (Корпус на TEF).

Фазите, през които преминава езиковото развитие на двете деца по време на лонгитудното изследване, са: преморфологична, преходна³ и

¹ В [1] е предложена обобщена систематизация на съвременните подходи към езиковата модалност.

² VEL в този случай изпълнява ролята и на изследовател.

³ При изучаването на езици като българския, характеризиращи се с наличие на морфемна ономимия и синонимия, моделът се разширява и със специална преходна (препокриваща, транзитивна) фаза, в която акумулирането на глаголни форми и натрупването на критичната маса от глаголни лемми се оказва необходимата предпоставка за

протоморфологична. Техните граници са маркирани в предишно обстоятелствено изследване на ALE и TEF⁴, като са отчетени както способността на децата да използват продуктивно формите, така и степента на развитие на езиковата система в цялост. При очертаването на границите като общи черти на прехода към протоморфология са взети под внимание и паралелните постижения в синтактичното и лексикалното развитие.

Емпиричната база на проучването обхваща общо 24 транскрипта на 28 часа аудиозаписи. Двете момичета са наблюдавани в рамките на сравнително продължителен период от време – ALE във възрастта⁵ от 1;1 г. до 2;4 г., а TEF – от 1;3 г. до 2;5 г., като средно за месец е правен по един запис от 60 минути по време на игра, хранене, разглеждане на книжки. В хода на изследването са проучени 3085 изказвания на ALE и 3603 на TEF, от които са ексцерпирани изказванията с глаголи, а от тях са извлечени и анализирани изказванията с модални глаголи (Таблица 1 и Таблица 2).

Таблица 1. Анализирани данни на ALE

Общ брой словесни употреби: ALE – 13058, възрастни – 17970			
Възраст	0;11–1;4	1;5–1;7	1;8–2;4
Общ брой изказвания	195	865	2025
Изказвания с глаголи	35	292	1487
Изказвания с глаголи %	18%	34%	73%
– с модални глаголи	3	27	168
– с модални глаголи %	1,5%	3%	11%
Фаза	преморфологична	транзитивна	протоморфологична

Таблица 2. Анализирани данни на TEF

Общ брой словесни употреби: TEF – 11514; възрастни – 20498			
Възраст	1;1–1;8	1;9–2;1	2;1–2;5
Общ брой изказвания	264	1792	1547
Изказвания с глаголи	57	770	900
Изказвания с глаголи %	21%	43%	58%
– с модални глаголи	0	61	168
– с модални глаголи %	0	4%	11%
Фаза	преморфологична	транзитивна	протоморфологична

откриването на граматическите модели от детето в последвалата протоморфологична фаза. В хода на постепенното развитие като еднозначен критерий за това, че детето е открило морфологичните правила, служи появата на минипарадигмите, които обхващат поне три различни граматични форми на една и съща лема.

⁴ Вж. по-подробно за това в монографията на В. Попова „Ранната граматика на детския език. Когнитивни аспекти на глаголната онтогенеза“ (Велико Търново, FABER, 2006).

⁵ Възрастта на изследваните лица е отбелязвана в дадения текст според стандарта, в който в първа позиция се отбелязват *годините*, във втора след знак „;“, „*– месеците* и в трета след знак „.*“ – дните.*

Подборът на изследваните деца не е случаен, а е предопределен от стремежа на изследователя към репрезентативност на корпусите. В този смисъл данните на ALE и TEF, доколкото съответстват на изискването за осигуряване на „значими индивидуални различия“ в овладяването на езика, компенсират до голяма степен ограничения брой изследвани лица. За ALE (ранен говорещ) е характерна формално-доминантната стратегия за усвояване на езика, докато за TEF (типичен пример на средностатистическия говорещ) – прагматично-доминантната (вж. подробно описание и обсъждане на двата типа стратегии на езиково усвояване в [5] и [6]). Така в речта на ALE като „сегментиращо“ дете по-рядко се забелязват стереотипни фрази, застинали форми и имитации. Подобни употреби, обаче, се срещат често в данните на TEF.

4. Българските лексикални модални средства на езиковия вход

Както вече беше споменато, в настоящото корпусно проучване се изследва главно ранната онтогенеза на модалните глаголи в последователно разгръщащите се в хода на езиковото развитие преморфологична, транзитивна и протоморфологична фаза. При това се прави опит да се открият закономерностите и тенденциите на този процес, определени от специфичните конструкции на български език, представени във входните данни.

По този начин в обсега на основните задачи на изследването попада проучването на изработените от/на езиковия вход лексикални модални единици. Те са накратко представени в *Таблица 3*, което създава възможност в хода на анализа в следващата част на изложението да бъдат открити особеностите на процеса на ранното усвояване на модалните глаголи от българските деца. В тази своеобразна скица са включени само лексикалните единици от миниатюрата на модела на българската модалност (за по-подробно описание на модалността вж. [2]), заложена в РВД. Тя обхваща цялостно единствено средствата, които се срещат в РВД и РД, докато най-типичните за речевата интеракция между възрастни носители на български език са маркирани само частично⁶, но те са изключени от анализа (вж. *Таблица 3*).

Като цяло модалната система на български език е представена в данните на РВД в минимизиран вариант, обхващащ многообразните граматични и лексикални средства за изразяване на събитийната модалност (с някои изключения, разбира се, свързани с изразяване на учтивост в общуването между възрастни, които не са характерни за центрираните към детето ситуации, като напр. конвенционалните учтиви формули, изразени с условно наклонение и с императивните форми за 2. л., мн. ч.). В същото време епистемичната модалност се експлицира

⁶ В таблиците те са маркирани с две звездички (не намирам никъде в таблицата средства, маркирани с две звезди??), докато с една звездичка са отбелязани възможните модални форми, които не са регистрирани в двата корпуса.

Таблица 3. Български лексикални модални средства в миниатюрата, екстраполирана в РВД и РД

Модални глаголи	Модални наречия	Модални частици	Директивни междуметия (вж. по-подробно в ([2]: 487–488)
<p><i>мога/може</i></p> <p>– деонтично значение</p> <p>– динамично значение</p> <p>– *епистемично значение</p> <p><i>трябва</i></p> <p>– деонтично значение</p> <p>– *епистемично значение</p> <p><i>искам</i></p> <p>динамично значение</p> <p>(не) бива</p> <p>деонтично значение</p> <p><i>дам / давам</i></p> <p>Само случаите на деонтична употреба ‘позволение’</p>	<p>– деонтично значение:</p> <p>*<i>нужно</i></p> <p>*<i>необходимо</i></p> <p>– епистемично значение:</p> <p>*<i>сигурно</i></p>	<p>– динамично или деонтично значение:</p> <p><i>я</i></p> <p><i>да</i></p> <p><i>хайде / айде</i></p> <p><i>нека</i></p> <p><i>недей</i></p> <p><i>стига</i></p> <p><i>дай/давай</i></p> <p>– епистемично значение:</p> <p>*<i>уж</i></p> <p>*<i>сякаш</i></p> <p>*<i>май</i></p> <p>*<i>едва ли</i></p>	<p>деонтично значение:</p> <p>– <i>на</i> + жест на подаване на нещо ‘подкана, заповед’</p> <p>– <i>шит</i> за прекратяване на действие, което е източник на шум. ‘подкана, заповед’</p> <p>– <i>чиба</i>, <i>къш</i> от групата ‘сигнали към животни’, насочени към хора, които се приканват грубо да се отдалечат от определено място ‘груба заповед’</p>

със специални езикови средства в детското изказване изключително рядко (в няколко отделни случая, като напр. употреби на модалното наречие *сигурно*, модалния глагол *може* и др.) – в повечето случаи тя е имплицитна. Показателен е случаят с деонтичните значения ‘способност’ и ‘неспособност’, които са много тясно свързани с епистемична оценка, а именно модалните значения ‘увереност’ и ‘неувереност’, тъй като в подобни ситуации детето трябва да оценява собствените си възможности, които пък се намират в състояние на постоянно развитие от ‘неспособност’ към ‘способност’. В плана на тази динамика във всеки един етап от развитието оценката на своите собствени възможности детето прави през призмата на ‘(не)увереността’, като при това търси винаги основание в признака *голям – малък*, т.е. в еталона *по-голям* (при което *малък* се асоциира с ‘неспособност’, а *голям* – със ‘способност’), зададен отрано в РВД (вж. пример 1 по-долу). Така при изразяването на абилитивна ситуация детето използва прилагателното *сам(о/а)* или собственото си име, когато е уверено в собствените сили или когато се страхува, че възрастният комуникант би могъл да му попречи да извърши самостоятелно съответното действие – срв. примери (2) и (3):

(1) ALE (1;5)

VEL: Е, как тъй ще буташ – *ти си мъничка!*

%sit: ALE опитва да отмести тежкия кашон с играчките си

ALE: Бута, бута, бута.

%sit: ALE отново се опитва да избута кашона.

(2) ALE (1;10)

ALE: Панна [:падна] дугата [:другата] обувка.

%sit: ALE се опитва да обуе обувката на куклата.

VEL: Дай аз ще я обуя!

VEL: Не са [:се] мъчи!

VEL: Ще ми дадеш ли?

ALE: *Шама [:сама] буя [:ще обуя].*

(3) TEF (2;3)

VEL: Кой ще те обуе сега?

%sit: TEF е събула чорапите си.

TEF: Тетито [:Стефчето].

BAV: *Самичка – тя е голяма.*

TEF: *Аз съм голяма [:голяма].*

TEF: Аз XXX ...

%sit: TEF бърбори нещо неясно.

VEL: Какво?

TEF: Ето буй [:обуй] ма!

%sit: TEF не се е справила сама и примирително подава чорапа на VEL, за да я обуе.

Както се вижда от *Таблица 3*, минимализираната модална система на езиковия вход се характеризира с разнообразни лексикални модални средства, сред които са и основните модални български глаголи *мога / може* и *трябва*. Към тях са добавени и *(не) бива*, който разбира се е по-слабо фреквентен, както и *(няма да) дам / (не) давам* в деонтична употреба. За изразяване на *(не)желание* се използват глаголите *(не) искам* и *(не) ща*.

Характерна особеност на модалните глаголи е фактът, че нямат самостоятелна употреба, а винаги участват в да-конструкции, а случаите на самостоятелните им употреби се интерпретират като случаи на елипса [4: 68].

В процеса на развитие на модалността в онтогенезата на български език инфлексивните средства (представени от императивните форми на перфективните и имперфективните глаголи) играят много по-съществена роля, отколкото модалните глаголи. В своето корпусно изследване на общуването между възрастни К. Чакърва [7] регистрира, че императивните форми имат най-голям дял (72%) сред всички

модални средства в ежедневната реч. Наред с тях се използват също и косвени средства за изразяване на искане, сред които важно място имат именно модалните глаголи.

Във входните данни и в двата корпуса модалните глаголи са включени във въпроси и твърдения, с които се изразяват косвени искания. Те са използвани от възрастните в центрираните към детето ситуации като учтиви искания; увещания; твърдения, изразяващи желанието на говорещия; твърдения, изразяващи социални правила (външен спрямо говорещия източник), което е илюстрирано с примери (4), (5) и (6).

(4) *Трябва да слушаш мама.* (учтиво искане)

(5) *Искам това.* (твърдение, изразяващо желанието на говорещия)

(6) *Не бива да се бият децата.* (твърдение, изразяващо социално правило)

Твърдения, съдържащи социални правила с външен за говорещия деонтичен източник, се използват най-вече в РВД. Те обикновено са *прохибитиви*. Характерно за тях е действията, които не са разрешени, да се изразяват чрез безлични глаголни форми, като например:

(7) *Така не бива!*

Сред най-ранните косвени искания в РД, които са извлечени от корпусите, са твърденията с глагола *искам*, в които говорещото дете изразява свои *желания / потребности* – примери (8) и (9).

(8) TEF (1;11): *Икам [:искам] уло [руло].*

(9) TEF (1;11): *Икам [:искам] гая [:да играя] йейа [:с леля].*

Модалните глаголи се използват отрано в центрираните към детето ситуации. Същевременно тяхното пълноценно усвояване е продължително поради семантичната им комплексност. В първоначалните си появи в РД и в двата корпуса модалните глаголи изпълняват деонтична и / или динамична, а не епистемична функция (не съвсем ясни прояви на епистемичната модалност са регистрирани късно в някои единични случаи в рамките на наблюдавания период от време). Като най-ранни и най-чести са регистрирани тези глаголи, които се характеризират с вътрешен източник на модалността, а именно (*не*) *ща* и *искам* в динамично значение ‘желание’. Рано се появяват употреби на *може* в динамично значение ‘способност’ и в деонтично значение ‘позволение’, срв.:

(10) Динамично значение ‘способност’

VEL: *Тази кукла дали ще можеш да я събудиш?*

ALE (1;10): *Мога, мога, мога.*

(11) Деонтично значение ‘позволение’

STE (7;1): *Мамо, може ли да изляза?*

VEL: *Може.*

ALE (2;3): *Мамо, така какво „може“?*

Парафразите на изказването на ALE от случай (11) „Мамо, така какво може да прави“ и „Мамо, на така какво ѝ разреши да напра-

ви“ демонстрира, че детето ясно осъзнава деонтичното значение „разрешение“ на модалния глагол *може*. Получаването на разрешение за извършването на определени действия е доминанта за него и в този случай то съкращава модалната конструкция *може* + *да*-конструкция само до *може*, за да открие съответното значение на модалния глагол. Същевременно обаче във въпроса на детето ясно прозира неговата интуитивна компетенция за това, че в българския език самостоятелната им употреба е просто случай на елипса на втория глагол от *да*-конструкцията, но по правило „модалните глаголи не могат да се реализират самостоятелно и винаги се свързват с *да*-конструкции“ ([4]: 68).

При модалния глагол *може* в конфликтни ситуации в РВД се среща и една интересна твърде експресивна употреба, при която в значението семата ‘(не)способност’ се комбинира със семата ‘(не)желателност’. Показателен за това е микродиалог (12), в който *може* влиза в ролята на контекстов синоним на *искам* в репликата на майката, а реакцията на детето еднозначно демонстрира, че то адекватно е разбрало тази фигуративна употреба.

(12)

VEL: *Махни го това мече – не мога да го гледам!*

ALE (2;3): *Даа, ще го махна – то е добричко!*

%sit: ALE реагира с недоволен тон на несъгласие.

%com: Значението на детската реплика може да се предаде парафразирано като „Няма да го махна, защото то е добричко!“

В РВД модалните глаголи се използват без ограничения, но преобладават деонтичните или динамичните употреби⁷, докато изказвания, изразяващи епистемично значение, се срещат видимо по-рядко. Така например при модалния глагол *трябва* в РВД и в двете диади има един единствен пример (Корпус на ALE), в който в съответното изказване епистемичната употреба е експлицитна.

В РД също се наблюдава подобно функционално многообразие, което постепенно се разширява с времето, като при това най-късно се появяват модални глаголи с външен източник на модалността.

Същевременно трябва да се отбележи, че при систематизирането на модалните изразни средства с оглед на семантичните нюанси, с които те се асоциират, винаги има известна степен на условност. Така например в най-ранните детски директиви експлицираната подбудителност на практика винаги свидетелства за наличието и на опативност, която всъщност играе ролята на стимул в съответната модална ситуация. Едва по-късно децата стават способни експлицитно да обозначат своето *желание* чрез глагола *искам*. В този смисъл би могло да се допусне, че в ранната онтогенеза опативните ситуации се появяват ед-

⁷ Сrv. примери (10) и (11).

новременно с подбудителните и не са категорично отграничени от тях. Така в основата на подбудата, адресирана към събеседника да промени определена ситуация, обичайно е заложено желанието на говорещия да се извърши дадено действие, а що се отнася до ранната детска възраст, може да се предположи, че тази връзка никога не се нарушава.

5. Първите стъпки в усвояването на модалните глаголи от българските деца.

Корпусно изследване

5.1. *Обработка на емпиричните данни в термините на CHILDES и CLAN*

В предлаганата работа корпусният анализ на детските модални глаголи се реализира, като се използват системата CHILDES и асоциираният с нея софтуерен пакет CLAN. Той преминава през три основни фази, а именно: първа (подготвителна) фаза, в която данните от корпусите се привеждат в подходящ формат за компютърна обработка; втора фаза, в която се прави компютърна обработка на речевите данни с помощта на програмите CLAN, както и анализ на получените пакети от систематизирани модални единици; трета фаза, в която се обсъждат и интерпретират получените резултати.

При реализирането на първата стъпка от този алгоритъм на действие всички транскрипти на данните в CHAT-формат бяха реорганизирани и обобщени в по три речеви сесии за всяка една от двете изследвани диади: <al_pre.cha>, <al_tran.cha>, <al_pro.cha> (Корпус на ALE) и <TEF_per.cha>, <TEF_tra.cha>, <TEF_proto.cha> (Корпус на TEF), всяка една от които представя лонгитудните данни от съответната фаза на езиковата онтогенеза, а именно: *преморфологичната, транзитивната и протоморфологичната*. При това в рамките на всеки един от получените обобщаващи файлове се съдържа маркер *New Episode*, с който се отбелязва границата между изграждащите го отделни файлове, а това създава възможност за по-прецизен анализ.

Организиран по този начин, емпиричният материал вече позволи да се прилагат масирано, удобно и успешно възможностите на CLAN-програмите, като автоматичната обработка и статистическият анализ на речевите данни от двете диади се осъществяваше при ясно диференциране на спецификите на изследвания феномен, характеризиращи още на този етап от проучването всяка една от трите фази на ранното езиково развитие на двете деца.

При реализирането на втората основна стъпка от алгоритъма на действие бяха извлечени и систематизирани различните модални средства, използвани в РД и в РВД. По такъв начин за корпусния анализ бяха подготвени еднотипни пакети с работни документи към всички транскрипти: списъци на детските изказвания, съдържащи модални глаголи, както и фреквентни речници на съответните словоформи. В хода

на работата, обаче, се наложи в някои от списъците да бъдат внесени определени уточнения и корекции. Така например това беше направено в случая на полисемия при глаголите *дам / давам*, тъй като само в едно от значенията си ('разрешавам') те функционират като модални. За разрешаването на подобни казуси не беше достатъчно изолирано представяне на съответния модален глагол в рамките на самостоятелно изказване, а се налагаше включването му в контекста на една или няколко предходни и/или следходни линии от диалога. В случая бяха зададени като необходими предходният и следходният ред на детското изказване, което беше направено чрез разширение на командата KWAL [-w1 +w1]. В резултат на това на изхода се получи файл, съдържащ информация и за необходимия контекст, на базата на който стана възможно да се изолират и игнорират от подготвяния за анализ списък с употреби на глаголите *дам / давам* случаите с немодално значение.

Втората фаза на корпусното изследване беше финализирана, като данните от работните документи бяха обобщени и подредени в специални таблици-протоколи, съдържащи както резолюциите на проведените операции, така и самите списъци със съответните модални глаголи, систематизирани в две отделни колони – първата за данните на изследваното дете, а втората за данните на възрастния. Това създаде оптимални условия за съпоставяне на използваните модални единици в РД и РВД.

Третата основна стъпка в реализирането на корпусния анализ беше обсъждането и интерпретацията на обобщените в таблиците протоколи съдържателни и количествени резултати.

Тази обработка на емпиричните данни от двата корпуса създаде действително условия за обективен и адекватен анализ на процеса на овладяване на модалните глаголи от двете деца. Работата по предварителната обработка на речевите масиви наистина беше извънредно трудоемка, но без пластичните инструменти и програми на CHILDES и CLAN тя би била непреодолима и като време, и като усилия при изучаването на категорията езикова модалност, която е особено сложен, многолик и противоречив феномен.

5. 2. Резултати от изследването

Един по-общ поглед върху данните от *Таблица 1* и *Таблица 2* ясно показва, че и в двата корпуса при модалните глаголи се наблюдава сравнително ранна поява и явна тенденция към увеличаване, но същевременно като цяло делът на техните употреби по отношение на изказванията с глаголи остава значително малък. Това е напълно обяснимо, тъй като в съвременния български език инфлексираните модални средства преобладават значително над лексикалните.

В резултат на компютърната обработка на емпиричните данни бяха ексцерпирани общо 3069 модални единици (1684 от Корпуса на ALE и 1385 от Корпуса на TEF), от които – 551 употреби на модални глаголи

(от 278 от Корпуса на ALE и 273 от Корпуса на TEF), представени в Таблица 4 и Таблица 5.

Таблица 4. Относителен дял на модалните глаголи спрямо общия брой модални единици в РД и РВД (ALE – употреби)

	ALE	РВД	ALE	РВД	ALE	РВД
Фаза / възраст	преморфологична фаза / 0;11–1;4		транзитивна фаза / 1;5–1;7		протоморфологична фаза / 1;8–2;4	
Модални глаголи	3 3%	26 16%	27 11 %	16 2%	168 26%	38 13%
Модални единици (общ брой)	93	156	241	255	655	284

Таблица 5. Относителен дял на модалните глаголи спрямо общия брой модални единици в РД и РВД (TEF – употреби)

	TEF	РВД	TEF	РВД	TEF	РВД
Фаза / възраст	преморфологична фаза / 1;1–1;8		транзитивна фаза / 1;9–2;1		протоморфологична фаза / 2;1–2;5	
Модални глаголи	0%	5 5%	61 20%	11 7%	168 28%	28 13%
Модални единици (общ брой)	38	106	296	145	588	212

Показателни в това отношение са резултатите от по-ранно проучване⁸, базирано на Корпуса на ALE и Корпуса на TEF. Според това проучване в рамките на изследвания период се наблюдават различни модификации на количествената йерархия на основните модални средства: императиви > индикативни форми и да-императиви (отбелязани като „други глаголни форми“) > модални глаголи, екстраполирана в данните на РВД в преморфологичната и транзитивната фаза. Това съотношение обаче не остава константно в РД и в РВД през всички фази на наблюдавания период. Интересен факт в това отношение е ранният скок нагоре в употребата на модални глаголи в РД. При TEF още в транзитивната фаза техният процентен дял спрямо останалите модални средства стига до 20% и до 28% през протоморфологичната. При ALE подобно рязко повишаване до 26% се случва в протоморфологичната фаза. Тези факти предизвикват някои въпроси, свързани с търсенето на обяснение на резкия скок в употребите на модални глаголи в РД и в двете диади в процеса на ранното усвояване на език като българския, в чиято модална система доминират инфлексираните над лексикалните средства.

⁸ Вж. „Ранна онтогенеза на събитийната модалност“ (Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски“, 2017) от В. Попова.

Въпроси предизвикват и регистрираните и в двете диади резултати, които показват как още в транзитивната фаза започва да се наблюдава една тенденция в РД относителният дял на модалните глаголи по отношение на останалите модални средства да бъде по-голям, отколкото в РВД (Схема 1 и Схема 2).

Схема 1: Дял на модалните глаголи спрямо останалите модални средства в РД и РВД (Корпус на ALE)

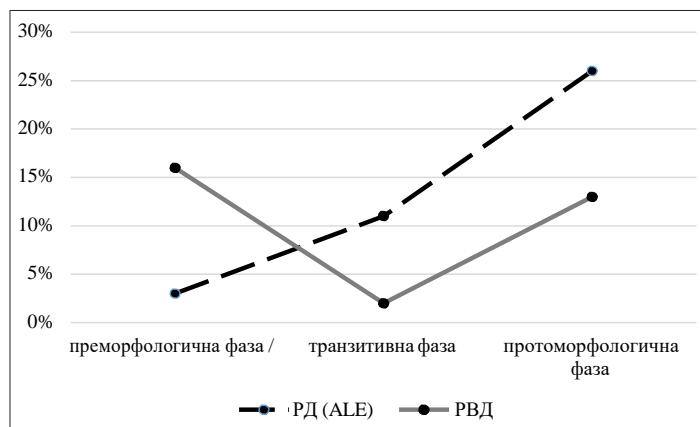
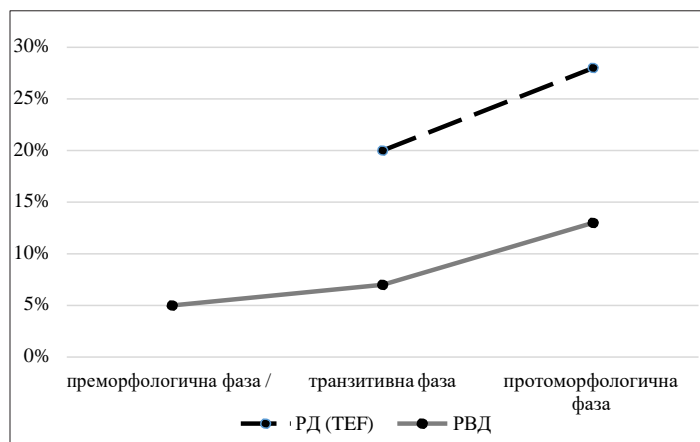

Схема 2: Дял на модалните глаголи спрямо останалите модални средства в РД и РВД (Корпус на TEF)

В хода на съдържателния анализ на процеса на усвояване на модалните глаголи от децата ще бъде потърсен и отговора на въпросите, породени от количествени резултати, като бъде проследена хронологията на тяхното развитие при двете деца.

Модалните глаголи са първите лексикални средства, които се появяват в РД, като в Корпуса на ALE техни употреби са регистрирани още в преморфологичната фаза. В този стадий обаче се наблюдава асиметрия

между РВД и РД по отношение на модалните глаголи. Тя намира израз в присъствието на *искам, ща, може, дам, давам* в изказванията на възрастните от двете диади, докато в РД са наблюдавани употреби само на третоличната отрицателна „замръзнала“ презентна форма *не ще* на глагола *ща*, и то единствено в корпуса на ALE. При това в тази ранна фаза в РВД модалните глаголи се използват главно в динамично значение. Единствено глаголите *дам / давам* се срещат в деонтичното значение ‘разрешение’. На този ранен етап, обаче, те по-често се използват в отрицателната си форма и изразяват забрана – и то само в 3 л., ед. ч., което позволява чрез дистанциране да се смекчи нейната строгост (вж. пример 13).

(13) VEL: *Мама не дава.*

в значение ‘Аз не разрешавам’

Количествените данни от предишния параграф показват значима промяна при модалните глаголи в наблюдаваните центрирани към детето ситуации през транзитивната фаза. Още през първия месец на този стадий са регистрирани най-ранните случаи на косвени директиви в РД и в двата корпуса. Те са оформени като твърдения с модалния глагол *искам*, с които децата изразяват свои желания / потребности (виж примери (14) и (15); виж също примери (8) и (9) в текста по-горе). Още през тази фаза те се налагат като най-честотни сред останалите модални глаголи в РД – техният дял е 94% при TEF и 63% при ALE.

(14) ALE (1;06): *Итка [:искам] коитка [:количка].*

(15) TEF (1;11)

TEF: *увам [:да рисувам] тука!*

%sit: TEF се обръща към ROS за разрешение да рисува върху новата си книжка.

TEF: *Искам увам [:да рисувам] тука!*

ROS: *Тук не се рисува, а само се гледа!*

В транзитивната фаза ALE използва често и глагола *ща*, но само в отрицателна форма, с който изразява отказ или забрана. За разлика от преграматичната фаза в контекстите за 1. л., ед. ч., сегашно време вече наред с формата за 3. л., ед. ч., сегашно време *не ще*, се появяват формата за 2. л., ед. ч., сегашно време *не щеш*, както и нормативната форма *не ща*.

Останалите модални глаголи в двата корпуса са представени в РД единствено в по няколко отделни случая в двете диади на *може / мога* в динамично значение ‘неспособност’, срв. (15), (16) и (17). Още в тази ранна фаза се проявява стремежът на детето към употреби на модалния глагол с да-конструкция, разбира се с напълно обяснимото изпускане на *да* (вж. пример 17) поради господството на т.нар. телеграфен стил.

(15) ALE (1;6)

ALE: *Ни можи [:не мога]!*

%sit: ALE не успява да отвори кутийката с бижута

(16) ALE (1;6)

ALE: *Китентата* [:краченцата] и [:не] *можи* [:може].

%sit: опитва се без успех да събуе чорапите на Буратино, които са нарисувани върху краката му.

VEL: *Какво не може?*

VEL: *Какво му е на краченцето?*

ALE: *Буй* [:събуй го]!

VEL: *Не може да го събуваш.*

(17) TEF (2;0)

TEF: *Ох, не мога тоя* [:да отворя].

TEF: *Не мога тоя* [:да отворя].

%sit: TEF се опитва да отвори една кутийка с шоколадово яйце

VEL: *Дай леля да ти помогне да отвориш!*

Паралелно с коментираните употреби на модалния глагол *мога* / *може* в РД са регистрирани случаи, които свидетелстват за експлицитрането на опозицията ‘способност’ – ‘неспособност’ чрез лексемите *голяма* – *мъничка* (18).

(18) TEF (1;11)

TEF: *Тука мажам кемче* [:кремче].

BAВ: *Да се мажеш с кремче?*

BAВ: *А-а, ти само обичаш да се мажеш с кремчето!*

BAВ: *А-а!*

%sit: BAV прави заканителен жест с показалеца си.

VEL: *А, тя е мъничка и не може да се маже с кремче!*

TEF: *Тети мънитка* [:мъничка].

VEL: *А-а, Тети е мъничка?!*

%sit: VEL уточнява.

TEF: *Дама* [:голяма]!

В този микродиалог обаче репликата на възрастния „А, тя е мъничка и не може да се маже с кремче!“ демонстрира, че още на този толкова ранен етап в РВД модалният глагол *може* се асоциира със сложен семантичен комплекс, в който се преплитат различни нюанси – и динамичен, и деонтичен, и епистемичен. При това в качеството на помощен езиков механизъм е включена лексемата *мъничка*, в която е екстраполирано съответствието между *голям* – *малък*, от една страна, и *способен* – *неспособен* и *разрешено* – *неразрешено*, от друга страна.

След същинската поява на модални глаголи в транзитивната фаза се наблюдава качествена промяна в следващата протоморфологична фаза, като същевременно се запазва видимото доминиране на *искам*.

В РД и в двете диади употребите на косвените директиви с модални глаголи поддържат видимо добрите нива, постигнати още в рамките на преходната фаза. Те, обаче, все още се дължат в голяма степен на

честата поява на глагола *искам*, чийто дял сред останалите модални глаголи при ALE е 65%, а при TEF – 91%.

Същевременно модалният глагол *може* увеличава своите употреби при ALE до 19%, а при TEF до 12%, като при това по-често се среща в значенията ‘способност’ и ‘позволение’. Само при някои единични примери при ALE би могло да се допусне (като например изказване 19), че *може* е използван в епистемичен смисъл, който обаче все още не е ясно разпознаваем в съответните детски изказвания. Подобни ранни епистемични изрази не са регистрирани в корпуса на TEF вероятно защото в него се съдържат данни само от началните месеци на протоморфологичната фаза, която, обаче, все още е далеч от своя апогей.

(19) ALE (2;3): *Ама туй човече може да си земи [вземе] шапката.*

И при двете деца в протоморфологичната фаза се наблюдава използването на модалния глагол *може* в квазивъпроси за изразяване на косвени молби или пермисиви, образувани с частицата *ли* (която редовно се изпуска от децата в пермисивите).

През протоморфологичната фаза динамичното значение ‘способност’ се експлицира от децата както с модалния глагол *може* /*мога*, така и с лексемите *сама* / *самичка* / *сам-самичка* (срв. по-горе пример 1), в които намира отражение и увереността на детето, че е способно да се справи без чужда помощ, като детерминираща роля при това играе идентификацията на субекта по скалата *голям – малък*.

В протоморфологичната фаза и в двата корпуса в РД глаголът *трябва* се среща в деонтично значение, като при това до края на наблюденията при него се запазват ниски нива на фреквентност. Той е регистриран още в самото начало на тази фаза и при двете деца. Първата употреба при ALE се появява в отговор на реплика на майката, в която също се съдържа *трябва*; докато при TEF е предложена рутинна реакция в стереотипна ситуация, срв. (20) и (21).

(20) ALE (1,9) ALE:

Касетата. VEL:

Трябва ли ти?

%sit: ALE опитва да извади касетата.

*ALE: *Тяба* [:трябва].

(21) TEF (2;1)

VEL: *Да ти дам ли тетрадка?*

TEF: *Да.*

VEL: *Ела да намерим!*

%sit: VEL се насочва към учебниците и тетрадките на по-голямото дете

TEF: *Не тука, не тука!*

TEF: *Тяба* [:трябва] *каката* [:на каката].

%com: TEF обичайно получава от баба си и майка си вместо прекия директив

„Не пипай!” подобна косвена забрана в случаите, в които проявява интерес към вещите на друг човек.

BAВ: *Да, бабо, трябва на каката.*

%sit: Бабата поощрява детето.

В случай (21) ТЕF използва готова формула за забрана, заимствана от подобни ситуации, в които е била употребявана от възрастните от нейното обкръжение. Като „експресивно“ дете тя показва ясно изразено предпочитание към подобен тип стереотипни инструкции за социално приемливо поведение⁹, като в конкретния пример акцентът е поставен върху мотива на забраната. Така детският директив с глагола *трябва* се вписва в реализациите на забранителната формула, чието значение може да се представи с парафразата: „*Не се тупа това, което е необходимо (трябва) на някого за училище/ работа /...!*“

В по-късните данни от протоморфологичната фаза изследваните момичета показват способност да употребяват глагола *трябва* самостоятелно (вж. 22, 23 и 24), т.е. без опора на компонентите на определена стереотипна ситуация (21) или на предходна реплика на възрастния (20), какъвто беше случаят с най-ранните примери.

(22) ALE (2;3)

VEL: *Майка си ли търсят?*

%sit: Майката VEL и детето ALE разглеждат книжка с картинки, като в случая вниманието на детето се насочва към илюстрация, на която три мечета в гората явно търсят някого или нещо.

ALE: *Трябва да я търсят по земята.*

ALE: *Да, по земята трябва да я търсят.*

(23) ALE (2;4)

VEL: *Сервирай му го!*

%sit: ALE си играе с детска печка, на която „вари“ яйце, за да „нахрани“ мечето си.

ALE: *Още трябва, още не ..., още не са ..., още не е спекло [се е опекло]!*

%sit: ALE отново включва бутона на печката-играчка.

(24) ТЕF (2;4): *Тя боуна [:болна] – тяба [:трябва] купим хапчета.*

В двата корпуса прави впечатление, че в РВД и в РД изказванията с *трябва* са рядко срещани, като те обикновено се асоциират с деонтичното значение ‘предписание’ и в този смисъл могат да се разчетат като по-мек заповед в сравнение с последвалия императив в следната ситуация:

(25) ТЕF (2;2):

VEL: *Ама не мога сама да падна – трябва някой да ме бутне.*

%sit: VEL провокира ТЕF (2;2) да я бутне на пода.

⁹ Срв.: *Не бива да ...! Така не се прави! Не трябва да ...! Трябва да слушаш / говори тихо/ спиш! Не се тупа ...!* и др.

VEL: *Я ме бутни!*

%sit: Категорично изрича VEL, след като TEF не реагира на косвеното искане от първото изказване.

Друго важно постижение в онтогенезата на модалните глаголи е семантичната експанзия на пълнозначните глаголи *дам / давам*, екстраполирана в случаите на тяхната деонтична употреба в РД. Така още в началните месеци на протоморфологичната фаза и при двете деца глаголите *дам / давам* излизат извън предела на донативните ситуации и започват да се срещат със значение ‘разрешавам, позволявам’, срв.:

(26) ALE (1;9): *Ни дава* [:давам] *пическа* [:прическа] *паим* [:да правим]!

в значение ‘Не разрешавам да правим перическа’

В протоморфологичната фаза продължават да се използват отрицателни форми на *ща* при ALE, които, както стана ясно, са най-ранните регистрирани още в рамките на преморфологията употреби на модален глагол, но вече коректно асоциирани с идеята за лице. Превъзможнати са употребите на нерядко срещаните в транзитивната фаза свръхгенерализирани форми за 2. л., ед. ч и за 3. л., ед. ч. в контексти на 1. л., ед. ч. В данните от протоморфологичната фаза ясно се откроява постигането на минипарадигмата *не ща* (1. л., ед. ч.) – *не щеш* (2. л., ед. ч.) – *не ще* (3. л., ед. ч.) – *не щем* (1. л., мн. ч.).

Данните от протоморфологичната фаза са показателни за това, че децата вече осъзнават не само възможностите за функционалната конкурентност, но и за взаимозаменяемостта на модалните глаголи с другите модални средства. Най-явни доказателства за това са случаите, когато децата изразяват в последователни реплики едно и също искане чрез различни средства, срв.:

(27) ALE (2;0)

ALE: *На мене Поля дава* [:даде] *дъвка*.

%sit: ALE разказва случка от предишния ден

VEL: *И ти какво я направи дъвката?*

ALE: *Изяи* [:изядох].

VEL: *Изяде ли я?*

ALE: *Да*.

VEL: *А, че тя вкусна ли е, бе мамо!*

%sit: Майката VEL провокира детето, като изразява съмнение, че то харесва дъвка.

ALE: *И сега ши изде*.

ALE: *Аз искам* [:искам] *да изям дъвката!*

в значение ‘И сега бих искала да дъвча дъвка!’

В последните две реплики на детето от случай (27) в конкуренция се оказват формата за бъдеще време (*ши изде*) и модална конструкция с глагола *искам* (*иска да изям*). Други подобни примери се откри-

ват, когато в еднотипни модални ситуации децата използват различни средства. Така в отношение на конкуренция влизат формите за бъдеще време vs. глагола *искам* във волунтативна ситуация, модалните глаголи *може* vs. *дам* / *давам* в пермисивна ситуация и др.

Данните от РД и от двата корпуса са показателни за това, че комбинацията от модален глагол и да-конструкция е едно от ранните постижения в онтогенезата на българския. И при двете момичета още в транзитивната фаза много скоро след първите случаи на употреба на *искам* се появяват и комбинации му с да-конструкции, от типа на:

(28) TEF (1;11.04): *Иска* [:искам] *йейата* [:лелята] *идям* [:да видя].

(29) TEF (1;11.25): *Ика* [:искам] *още пай* [:да правя] *беби*.

(30) TEF (1;11.25): *Икам* [:искам] *гая* [:да играя] *йейа* [:с леля].

(31) ALE (1;7.20): *Икаш* [:искам] *и доуди* [:да дойде].

При този тип конструкции в рамките на транзитивната фаза, както се вижда и от примерите, има наличие на грешки в съгласуването както при инфлексирането на модалния, така и на пълнозначния глагол. Към края на преходната и в началото на протоморфологичната фаза те значително намаляват и се ограничават до единични случаи главно на нецелева употреба на формата за 3. л., ед. ч. на лексикалния глагол. След появата на безличните *може* и *трябва*, обаче, се наблюдава най-неочакван обрат. Най-вероятно конструкциите с тези модални глаголи разколебават вече установения модел на аналитична да-конструкция с личен модален глагол и отново се появяват грешки в инфлексирането на *искам*, *ща* в такива ситуации, които обаче бързо се преодоляват.

5. 3. Обсъждане на резултатите от изследването

Анализираните данни демонстрират, че на всяка една от развойните фази съответства определено постижение. Докато за преморфологията са възможни само свръхгенерализирани употреби на формата на 3 л., ед. ч. на глаголи от типа на *(не) ща* (регистрирани в Корпуса на ALE), а за транзитивната фаза – разширения на обсега на изследваните единици, свързани с увеличаването на словоформите на *ща*, както и с появата на нови модални глаголи като *искам*, *мога*, *може*, то за протоморфологията появата на нови модални глаголи е свързана със семантична и формална експанзия.

Българските деца проявяват от рано чувствителност към спецификата на българския език. Въпреки ранната си поява в процеса на онтогенезата модалните глаголи са значимо по-малко използвани в РД в сравнение с останалите модални средства, което напълно съответства на спецификата на българския като език, в който преобладават инфлексираните модални средства за сметка на лексикалните.

Резултатите от корпусното проучване недвусмислено показват, че модалните глаголи са първите лексикални модални средства, които се появяват в ранната онтогенеза на българския език. Именно чрез тях се

изразяват и най-ранните косвени искания в РД. Така още в транзитивната фаза се появяват и косвени искания, като най-ранните са твърдения за желаниа с глагола *искам*, а в протоморфологичната фаза модалният глагол *може* се среща в употреба в квазивъпроси за изразяване на косвени молби или пермисиви.

Друг резултат от изследването е, че във всяка една от трите фази се открояват ясно спецификите на процеса на усвояването на модалните глаголи от българските деца. В български език в първоначалните си появи модалните глаголи изпълняват деонтична и/или динамична, а не епистемична функция. Като най-ранни и най-чести са регистрирани тези глаголи, които се характеризират с вътрешен източник на модалността, а именно *(не)ща* и *искам*, а най-късна е появата на глаголи с външен източник на модалността, като напр. *трябва*.

6. Заключение

В обобщение на резултатите от корпусното проучване биха могли да се открият следните основни стъпки в хода на ранното усвояване на модалните глаголи от двете изследвани деца:

- Преморфологичен нулев старт, който включва редовната употреба на „замръзналата“ модална форма *не ще*.

- Поява и установяване на модалния глагол *искам*. Той е включен в най-ранните дезидеративни изказвания за изразяване на косвени искания.

- Поява и постепенно установяване и на други модални глаголи.

В хода на тези ранни стъпки на усвояване на модалните глаголи ясно се открояват следните особености:

- Формална еволюция – свързана с ранната поява и постепенното установяване на специфичните за българския език комбинации на модален глагол и да-конструкция.

- Семантична еволюция – ранното установяване на модалния глагол *може* и постепенното постигане на асоциирания с него сложен семантичен комплекс с неговите три значения ‘*способност*’, ‘*позволение*’ и ‘*възможност*’, което отразява линията на онтогенезата на модалността – *динамична модалност* → *деонтична модалност* → *епистемична модалност*.

- Семантична експанзия – усвояване на модалното значение на глаголите *дам/давам*, което им позволява да излязат извън обсега на употребата им в донативните ситуации.

Литература

- [1] – Алексова, Кр. Отношението модалност – евиденциалност – презумптивност (с оглед и на българския език). В: *Юбилеен славистичен сборник*. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“, 2005, с. 420–430.
- [2] – Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

- [3] – Попов, Д. Д. *Лингвистична персонология*. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски”, 2016.
- [4] – Русева, И. Някои прояви на дефективност при модалните глаголи в съвременния български език. В: *Да (пре)откриваш думите. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.ф.н. Вера Маровска*. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, с. 63–70.
- [5] – Стоянова, Ю. Индивидуални вариации и езикова специфика в овладяването на първия език. // *Език и литература*, 2007, № 1–2, с. 194–215.
- [6] – Стоянова, Ю. *Индивидуални вариации във вербалното развитие*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.
- [7] – Чакърова, К. Императивът в българската книжовно-разговорна реч. В: Станева, Х. (ред.). *Проблеми на българската разговорна реч. Книга шеста*. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, с. 279–289.
- [8] – Dressler, W. U. Introduction. In: K. Dziubalska-Kolaczyk (Ed.). *Pre- and Proto-morphology in Language acquisition. Papers and studies in contrastive linguistics*. Vol. 33. Poznan, Adam Mickiewicz University, 1997.
- [9] – Nuyts, J., Auwera, J. (eds.). *The Oxford Handbook of Mood and Modality*. Oxford University Press, 2016.
- [10] – Popov D., Popova V. Multimodal Presentation of Bulgarian Child Language. In: Ronzhin, A., Potapova, R., Fakotakis, N. (Eds.). *Speech and Computer (SPECOM 2015)*. 17th International Conference, SPECOM 2015, Athens, Greece, September 20–24, 2015, Proceedings. Springer International Publishing Switzerland 2015, pp. 293–300.
- [11] – Stephany, U., Voeikova, M. D. (eds.). *Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition, a Cross-Linguistic Perspective*. Berlin, Mouton de Gruyter, 2009.